

124
5

अथ

Subhashyam

सूत्रभाष्यम्
मीशङ्कर रचितम्
(अ. १. पा. ३.)

२४
५

सं. १००

तेर्देवादेर्जगतो वेदशब्दप्रत्ययत्वादेव शब्दनित्यत्वमपि प्रत्येतव्यं
तथा च मंत्रवर्तो मन्त्रेण वाक्यपदवाच्यमायं तामन्वयिंदनधिषु प्राति
षाभिति स्थिता मेव वाच्यमनुविनां दर्शयति। वेदव्यासश्चैव मेव स्म
रति। युगांतं तर्हि तान्वेदा न्नेति हासा महर्षयः। लेभिरेतपसा पूर्व
मनुज्ञातास्तु यं तु वेति॥ ॥ समाननाम रूपलाक्षावत्तावत्पविरोधो
दर्शनास्मृतेश्च॥ ५॥ ॥ अथापि स्याद्यादिपञ्चादिव्यक्तिवदेवादि
व्यक्तयोपि सन्तत्यैवोत्पद्येरन्निरुद्धेरेवं च ततो सिधानासिधेयाभि
धातव्यवहाराविच्छेदासंबन्धनित्यत्वेन विरोधः शब्दे परिश्रिये
त। यदा तु खलु सकलं त्रैलोक्यं पारित्यक्तनाम रूपं निर्लेपं प्रली
यते प्रत्ययवतिवाचिनवधितिश्चुति स्मृतिनादावेति। तदा कथं

प्र० त० पा
१३

१३२

म्यते। यतो स्यामपि बुद्धौ गकारादयो वर्णा अनुवर्तते न तु दकाराद
यो यदि ह्यस्या बुद्धेर्गकारादिभ्योऽर्थान्तरं स्फोटो विषयः स्यात्ततो द
कारादय इव गकारादयो प्यस्या बुद्धेर्व्यवर्तते न। तस्यादिपमेक बुद्धि
वर्णविषये वस्मृतिः। न च नेकत्वा द्दर्शनानेक बुद्धि विषयतो पपद्य
त इत्युक्तं तत्प्रतिब्रूमः। संभवत्यनेकस्याप्येक बुद्धि विषयत्वं पंक्ति
र्वनं सेना दशशतं सहस्रमित्यादि दर्शनाद्यानुगौरित्येकोपेशाद्
इति बुद्धिः सा बहुष्वेव वर्णेष्टे कार्या विच्छेदनिबन्धनोपचारिकी वनं
सेना बुद्धि वदेव। अत्राह यदि वर्ण एव सामस्त्येनेक बुद्धि विषयता
मापद्यमानाः पदं स्युः स्ततो ज्ञाराज्ञा कविः विकः इत्यादिषु प

१२४
५

सं० गा०

वर्णः

द्विशेषप्रतिपत्तिर्न स्यात्। तएव हि वर्णा इतरत्र चेत रत्र प्रतिभास्ये
 ते इत्यत्र वदामः। सत्पि सप्तमस्त प्रत्यवम शेषिथा क्रमानुरोधिनः
 एव पि पा लकाः पंक्ति बुद्धि मा रो हं त्येवं क्रमानुरोधिनः एव वर्णाः प
 द बुद्धि मा रो क्ष्यंति। तत्र वर्णानां विशेषे चि क्रम विशेष कृता प द
 विशेष प्रतिपत्तिर्न विरुध्यते। **वृद्ध** व्य व हारे वे मे वर्णाः क्रमाद्य
 नु गृहीता **मन्थ** र्थी विशेष संबन्धाः संतः स्य व्य व हारे प्ये कै क व
 तां गि हतानंतरं समस्त प्रत्यवम शिन्नां बुद्धौ तादृशा एव प्रत्यवभा
 समानास्तं तमर्थमव्यसि वारेण प्रत्यापदिष्यंतीति वर्णवादिनो
 लघायसी कल्पना। स्फोट वा दिनस्तु दृष्ट हानिरदृष्ट कल्पना

प्र० तु०

१२८

व

वर्णाश्चि मे क्रमेण गृह्यमाणाः स्फोटं व्यंजयंति सस्फोटे र्थं व्यनक्ता
 तिग्रायसी कल्पना स्या **दया** पि नाम प्रत्युच्चारण मन्थे न्ये वर्णा
 स्पुस्तथापि प्रत्यभिज्ञा लं वनभावेन वर्णसामान्यानां अवश्या
 भ्युपगंतव्यत्वा द्यावर्णे च र्थ प्रतिपादन प्रक्रि पारदि तासा सामा
 न्येषु संचारयित व्या। त तश्च नित्ये **भ्यः** शब्देभ्यो देवादि व्यक्ती
 नां प्रभव इत्यविरुद्धं ॥ ॥ अतएव नित्यत्वं ॥ ४॥ ॥ **क** तु स्वरणा
 दिति स्थिते वेदस्य नित्यत्वे देवादि व्यक्ति प्रभवाभ्युपगमेन त
 स्य विरोध माशंक्यातः प्रभव इति परिहृत्येदांनी तदेव वेद
 नित्यत्वं स्थितं दृढ पत्यतएव वनित्यत्वमिति। अतएव त्रियताक

२४

सं० भा० ति प्रतिवेदं चैव मेव कांडव्यादिपः स्मर्यते। भुतिरपि ऋषिज्ञानपूर्व प्र० त० प
 कमेव मंत्रेणानुष्ठानं दर्शयति यो ह वा आवादा ता र्जय कंदो देवत आह १ ३
 एनमंत्रेण यां जयति वाध्यापयति वा स्थाणुं च कृतिगते वा प्रतिपद्यत
 इत्युपक्रम्य तस्मादेतानि मंत्रे मंत्रो विधादिति ॥ प्राणिनां च सुरवजा
 सये धर्मो विधीयते दुःखपरिहाराय चाधर्मः प्रतिविध्यते। एषा तु भ्रा
 दिकसुरवदुःखविषयो चरागदेषो भवतो न विच्छेदता विषयाजित्य
 तो धर्माधर्मफलभूतो तदास्तु धिनिष्पद्यमाना पूर्वसृष्टि स दृश्ये
 व निष्पद्यते। सृष्टिश्च सवति ॥ तेषां ये यानिक मतिग्राहक सृष्ट्या
 प्रतिपेदिरे। तान्येव ते प्रपद्यते सृज्यमानाः पुनः पुनः हिंसा हिंसे

१३८

नाम

प्रविरोध इति। तत्र मलिधीयते। समानैरुपलब्ध इति। तदापि संसा
 रस्यानादित्वं तावदभ्युपगंतव्यं प्रतिपादयिष्यति या वार्यः संसारस्या
 नादित्वं उपपद्यते चाप्युपलभ्यते चेति। अनादौ संसारे यथा स्वाप
 प्रबोधयोः प्रलयप्रवृत्तवश्च वरोपि पूर्वप्रबोधवदुत्तरप्रबोधेपि व्य
 वहारात्तकश्चिद्विरोधः एवं कल्पांतरप्रलयप्रवृत्तयो रपीति द्रष्ट
 व्यं। स्वापप्रबोधयोश्च प्रलयप्रवृत्तयोश्च येते। यदा सृष्टः स्रष्टुं न कंचन
 परयत्पथास्मिन् आण एवै कधा भवति तदेनं वा केस वै न्तमिति सहाये
 तिवत्सर्वैरूपे सहायेति श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहायेति मनः सर्वैर्धा
 नैः सहायेति। स यदा प्रतिबुध्यते यथा जे ज्वलतः सर्वादिशो विस्फु
 लिंगादिप्रतिष्ठेरन्नेव मेवै तस्मादात्मनः प्राणायथापतनं विप्रति

सू. गा.

छंते प्राणोऽप्यो देवा देवेभ्यो लोका इति। स्यादेतत्स्वाप्ने पुरुषांतर
व्यवहारा विच्छेदाच्च यं वसुधैव कुटुम्बकम् पूर्वप्रबोधव्यवहारा
नुसंधानसंभवादिनुद्धं। महाप्रलये तु सर्वव्यवहारोच्छेदात् ज
न्मांतरव्यवहारवच्च कल्पांतरव्यवहारस्यानुसंधातुमशक्य
त्वाद्द्वेषप्रामितिः॥ नैष दोषः। स त्वयि सर्वव्यवहारोच्छेदनिम
हाप्रलये परमेश्वरानुग्रहादीश्वराणां हिरण्यगर्भादीनां कल्पा
ंतरव्यवहारानुसंधानोपपत्तेः। यद्यपि प्राकृताः प्राणिनो न ज
न्मांतरव्यवहारमनुसंधानादृश्यन्त इति। न प्राकृतवदीश्वरा
णां भवितव्यं। तथाहि प्राणिनां विशेषेऽपि मनुष्यादिषु स्तं

प्र. तृ. पा.

१३

१३८

वपर्यन्तेषु ज्ञानैश्चर्यादिप्रतिबंधः परेण परेण भूषान् भवं नृश्यते। तथा
मनुष्यादिष्वेव हिरण्यगर्भपर्यन्तेषु ज्ञानैश्चर्यादिभिर्व्यक्तिरपि परेण परे
ण भूयसी भवतीत्येतच्च तिसृष्वतिवादेऽसकदनुभूयमानां न शक्यं
नास्तीति वादितुं। ततश्चातीतकल्पा नुद्धितप्रकृष्टज्ञानकर्मणाम्
श्वराणां हिरण्यगर्भादीनां वर्तमानकल्पादो प्रादुर्भवतां परमेश्वरानु
ग्रहादीनां वसुधैव कुटुम्बकम् तद्व्यवहारानुसंधानोपपत्तिः। त
थावमुक्तिः। यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वयो वेवेदांश्च प्रहृणोति तस्मै।
तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वेशरणा महं प्रपद्ये इति। स्मरं
ति च। शौनकादयो मधुच्छंदः प्रभृतिभिः ऋषिभिर्दाशतज्जोदषा इ

सू० शा०

वति। कथमसौ वा आदित्यो देवमध्विते अत्र मनुष्या आदित्यं मध्व
ध्वासेनोपासीरन्। देवादिषूपसके छान्दोग्ये गम्यमाने धादित्यः प्र० तृ० पा
कमन्यमादित्यमुपासीत॥ पुनश्चादित्यं व्यणाश्रयादिपंचरोहि
तादीनि अष्ट तान्यनुक्रम्य वसवोऽनुजा आदित्या मनुतः साध्याश्च
पंचदेवगणाः क्रमेण तत्तदष्टममुपजीवेतोत्युपादिश्यस्येएतदे
वमम तं देव वसुनामैवेको भूत्वाग्निनैव मुखेनै तदेवाष्टतं दृष्ट्वा
तृप्यतीत्यादिना वस्वाद्युपजीव्यान्पम ताभिर्विजानतां वस्वादिम
हिमप्राप्तिं दर्शयति। वस्वाद्यस्तु कानन्या च स्वादी नम तोप
जीविनो विजानीयुः कं वान्यं वस्वादिमाहुमानं प्रेप्सेयुः। तथाग्निः १४९

मनुकुरे धर्माधर्मावितानते। तस्माद्विताः प्रपद्यंते तस्मात्तत्स्यरो
चतइति। प्रलीयमानमपि चेदं जगच्छत्यवरोधमेव प्रलीयते। रा
क्षिभूतमेव जलवती तरया कश्चि कल्प प्रसंगात्। नवानेकाकाराः रा
क्षसः राक्षसाः कल्पयितुं। ततश्च विच्छिद्य विच्छिद्योऽप्युद्भवतां भू
रादि लोके प्रवाहाणां देवतिर्विष्णुः लक्षणा नां च प्राणिनां काय
प्रवाहाणां वणाश्च धर्म फल व्यवस्थानां चानादौ संसारे नियत
त्वपिंद्रियविषय संबंधनियतत्ववत्प्रत्येतव्यं॥ नहि इंद्रियविषयसं
बंधादेव्यवहारस्य प्रतिसर्गमन्यथा त्वं जलेन्द्रियविषयकत्वं श
क्यमुत्प्रेक्षितुं। अतश्च सर्वकल्पानां तुल्य व्यवहारत्वात् कल्पांतरव्य

वहारानुसंधानक्षमत्वाच्चैश्वराणां समाननामरूपपरवप्रतिसर्गवि
 शेषाः प्रादुर्भवन्ति। समाननामरूपत्वोच्चावचतावपि महासर्गमहाप्र
 लयलक्षणायां जगतोभ्युपगम्यमानायां न कश्चिच्छब्दप्रामाण्यदिवि
 रोधः समाननामरूपतां च श्रुतिस्मृती दर्शयतः॥ सूर्याचंद्रमसौ धाता
 यथा पूर्वमकल्पयत्। दिवं च पृथिवीं चांतरिक्षमथोस्वरिति। यथा पूर्व
 स्मिन्कल्पे सूर्याचंद्रमः प्रभृतिजगत्कुलं तथा स्मिन्त्रयिकल्पे प
 रमेश्वरोऽकल्पयदित्यर्थः॥ तथा मित्रा आ कामपत अन्नादो देवानो
 स्पामिति स्मृतम जनये कर्त्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निरव
 पदिति नक्षत्रेष्टिविधौ यो मित्रं निरवपद्यस्यैवा जनये निरवपत्तयोः
 समाननामतां दर्शयति इत्येवं जातीयका श्रुतिर्गोदाहर्तव्या। स्मृ

निरपि। ऋषीणां नाम धेया निपाश्च देवैषु दृष्टपः। रावर्धंते प्रसू
 तानां तान्धेवैभ्यो ददात्यजः। यथा तुष्टतुलिंगानि नामरूपगणपय
 ये। दृश्यंते तानि तान्धेव तथा सा वायुगादिषु। यथा मिथ्यानि नो ता
 तास्तुल्यास्तेषां प्रतेरिहा देवा देवे रता ते हि जूषे न मित्रिरेव येत्ये
 वं जातीयका द्रष्टव्याः॥ ॥ मध्वादिषु संस्रवादनधिकारं जैमिनिः।
 ॥ ॥ इह देवादीनामपि ब्रह्मविद्याया मस्त्यधिकार इति पत्यतिज्ञा
 तं तत्पर्यावर्त्यते। देवादीनामनाधिकारं जैमिनिराचार्यो मन्यते।
 कस्मान्मध्वादिषु संस्रवा ब्रह्मविद्याधिकाराभ्युपगमे हि विद्या
 याविशेषान्मध्वादिनिष्ठास्वप्यधिकारोभ्युपगम्येत न चैवं संस्र

पादो वायुः पाद आदित्यः पादो दिशः पादो वायुर्वाव संवर्ग आ
दित्यो ब्रह्मेत्यादेश इत्यादिषु देवतासो पासनेषु न तेषामेव देव
तात्मना अधिकारः संभवति। **तथे** मात्रेव गौतम भरद्वाजा वय
मेव गौतमो यं भरद्वाज इत्यादिषु ऋषिसंबंधिषु पासनेषु न ते
षामेव ऋषीणां अधिकारः संभवति। कृतश्च देवादीनां मनधिकारः
॥ ॥ **ज्योतिषिभावाच्चा** ॥ ॥ यदिदं ज्योतिर्मंडलं घुस्थानमहो
रात्राभ्यां बन्धे जगद्वत्तासयति तस्मिन्नादित्यादयो देवता व
चनाः शब्दाः प्रयुज्यंते लोकप्रसिद्धेर्वाक्यशेषप्रसिद्धेश्च। न च ज्यो

संभा०

तिर्मंडलं स्पृहयादिना विग्रहेण चे तन तथार्थित्वादिना वा यो गो वगं
तुं शक्यते मृदादिव दचे तनत्वा वग मादे तेना ग्नादयो व्याख्याताः स्या
देतन्मंत्रार्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्यो देवादीनां विग्रहवत्त्वाद्यव
गमादपमहोष इतिनेत्युच्यते। न तावद्दोकोनाम किंचिच्च तंत्रं प्रमा
णमस्ति॥ प्रत्यक्षादिभ्यः एव ह्यविचारिता विषयैः प्रमाणैः प्रसिध्य
न थो लोकात्प्रसिध्यतीत्युच्यते। न वा प्रत्यक्षादीनां अन्यतमप्रमाण
मस्ति इतिहासपुराणमपि पौरुषेयत्वात्प्रमाणांतरमूळतामाकांक्षति।
अर्थवादा अपि विधिने कवा कयत्वा स्तुत्यर्थः संतो नार्थगत्येन
देवादीनां विग्रहादिसद्भावे कारणाभावं प्रतिपद्यते। मंत्रा अपि श्रु

प्र० तृ० प
१ ३

१४२

त्यादिविभियुक्ताः प्रयोगसमवायिनो लिधानाथानिकस्य विदुष्य
स्य प्रमाणा मि त्याचक्षते। तस्माद्भावो देवादीनामधिकारस्य ॥ ॥
भावं तु बादरायणो स्ति हि ॥ ॥ तु शब्दः पक्षं व्यावर्तयति। बादराय
णस्याचार्यो लाघमधिकारस्य देवादीनामपि मन्यते। यद्यपि म
धादिविद्यासु देवता दिव्यामि आ स्वसंभवाधिकारस्य तथाप्य
स्ति हि शुद्धायां ब्रह्मविद्यायां संभवाधिकारस्य तथापि
त्यादधिकारस्य। न च कविदसंभवं त्वेतावता यत्र संभवं सत्त्वाप्यधि
कारो पोद्यते। मनुष्याणामपि न सर्वेषां ब्रह्मणादीनां सर्वेषु राज्ञा
स्त्यादिष्वधिकारः संभवति। तत्र यो न्यायः सो नापि लधिष्यति ॥

सं. नां.

ब्रह्मविद्यां च प्रकल्पयति दर्शनिं श्रौतं देवा द्यधिकारस्य सूत्रकं तच्चो
यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदस्य वत्तथर्क्षणीणां भित्ति ते होचुर्हंत
तमात्मानमन्विष्यामो यमात्मानमन्विष्य सर्वोऽश्च लोकानां प्रोतिसर्वो
श्च कामान्तितां होहये देवानां मन्ति प्रव ब्राज विरोचनो सुराणां पितृ
देवांस्तमार्त्तमायि गंधर्वयाज्ञवल्क्यसंवादादि। यदप्युक्तं ज्योतिषि
भावाच्चेत्यत्र ब्रूमः॥ ज्योतिरादि विषया अप्यादित्यादयो देवता वच
नाः शब्दश्चेतना वंत मे श्वर्षाद्युपेतं तंतं देवतात्मानं समर्पयंति। मं
त्रार्थवादादिषु तथा व्यवहारादस्ति ह्ये श्वर्षयोगादेव तानां ज्योतिरा
द्यात्मसिश्वा वस्तुतुं यथेषं च तंतं विग्रहं ग्रहणं सामर्थ्यं तथाहि

प्र. तु. पा.
१ ३

१४३

अपते सुब्रह्मण्यार्थवादे मेधातिथे मेधति। मेधातिथिं हि काणवाय
नमिंद्रो मेधो भूत्वा जहारेति स्मर्यते। च आदित्यः पुरुषो भूत्वा कुंता
मुपजगामेति। मदादिष्वपि चेतना अधिष्ठातारोऽप्युपगम्यंते। मय
ब्रवीदापो ब्रुवन्नित्यादिदर्शनात् ज्योतिरादेस्तु भूतधातोरादित्या
दिष्वप्यवेतनत्वमभ्युपगम्यते। चेतनास्त्वधिष्ठातारो देवतात्मनो
मंत्रार्थवादादिव्यवहारादित्युक्तं। यदुक्तं मंत्रार्थवादपौरुषार्थत्वा
न देवताविग्रहादिप्रकाशानसामर्थ्यमित्यत्र ब्रूमः॥ प्रत्यया प्र
त्ययौ हि सज्ञा वा सज्ञावयोः कारणं नान्यार्थत्वं मनन्यार्थत्वं वा। तथा
त्यन्यार्थमपि प्रास्थितः पृथिवीति तं तृणपण्यं च स्त्रीत्येव प्रतिप

सं. भा.

द्यते। अत्राहं विषम उपन्यासस्तत्राह तत्ताप एति विषयं प्रत्यक्षं प्र
वृत्तमस्ति येन तदस्ति त्वं प्रतिपद्यते। अत्र पुनर्विध्युदेशे कवा क्य
भावेन स्तुत्यर्थे वादेन पार्थगर्थेन वृत्तांत विषया प्रवृत्तिः शक्या
ध्यवसितुं नहि महावाक्ये प्रत्यायके वांतरवाक्यस्य पृथक् प्रत्या
यकत्वमस्ति। यथानसुरां विवेदिति नञ्बुद्धिर्वाक्ये पदत्रयसंबंधा
त्सुरापान प्रतिषेध एवैकोनो गम्यते। न पुनः सुरां विवेदिति पदद्वयसं
बंधात्सुरापान विधिरपीति। अत्रोच्यते। विषम उपन्यासो यत्कृतं यत्सु
रापान प्रतिषेधे पदान्वयस्यैकत्वाद्वांतरवाक्यार्थस्याग्रहतां। वि
ध्युदेशार्थं वादपोस्त्वर्थवादस्थानि पदानि पृथगन्ययं वृत्तांत विषय

प्र. तृ. पा.

१ ३

१४४

पदानां

यं प्रतिपद्यानंतरं कैमर्थक्यवशेन विधेस्तावकत्वं प्रतिपद्यंते। यथा
हि वायव्यं श्वेतमात्रं तेन भूतिका मइत्यत्र विध्युद्देशवर्तिनां वाय
व्यादीनां विधिना संबन्धो नैवं वायुवैशेषिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भा
गधेयेनोपधावति स एवैतं भूतिंगमयतीत्येषा मर्थवादगतानां प
दानां। न हि सवति वायुर्वा आकभेत श्वेतिष्ठदेवता लभेतेत्यादि॥
वायुस्य भावसंकीर्तनेनैव वांतरमन्वयं प्रतिपद्येवं विशिष्टदेव
त्वादिदं कर्मेति विधिं स्तुवंति। यत्र यो वांतरवाक्यार्थः प्रमाणं त
तरगोशरो भवति तत्र तदनुवादेनार्थवादः प्रवर्तते। यत्र प्रमाणं त
रविशुद्धस्तत्र गुणवादेनायत्र तदुभयं नास्ति तत्र किं प्रमाणं
तरां वा वायुणवादः स्यादा हो स्थिरप्रमाणं तराविरोधादि

त ४

सं० ता०

द्यमानवाद इति प्रतीतिरारण्यौ विद्यमानवादः आश्रयता यो नगुणा
वादः। एतेन मंत्रो व्याख्यातः। अपि च विधिभिरेवं प्रादिदेवत्यानिहवो
विचोदयति रपेक्षितमिंद्रादीनां स्वरूपं। नहि स्व रूप राहता इंद्रादप्येत
स्यारोपयितुं शक्यंते। न च वेतस्पना कृता ये तस्यै तस्यै देवता ये ह
विः प्रदातुं शक्यंते। श्रावयति च। यस्यै देवता ये ह विर्गृहीतस्यान्तां
ध्यायेद्वषट् करिष्यन्निति। न च शब्दमात्रमर्थस्वरूपं भवति शब्द
र्थयोर्भेदात् तत्र पादशं वमंत्रार्थवादो हि इंद्रादीनां स्वरूपं अपेक्षितं
न तत्तादृशं शब्दप्रमाणकेन प्रसारयितुं युक्तमिति हासपुराणमपि
व्याख्यातेन मार्गेण संभवन्मंत्रार्थवादमूलत्वात् भवति देवता वि
ग्नहादिप्रपंचयितुं प्रत्यक्षादिमूलमपि संभवति। भवति ह्यस्मा

प्र० तृ० पा०
१ ३

१४५

कं अप्रत्यक्षमपि चिरंतनानां प्रत्यक्षं । तथा व व्यासादपो देवादि
भिः प्रत्यक्षं व्यवहरंतीति स्मर्यते । यस्तु ब्रूयादिदानं तनानाभि
वपूर्वेषामपि नास्ति देवतादिभिर्व्यवहर्तुं सामर्थ्यमिति । स ज
गद्वैद्यं प्रतिषेधेदिदानीमिव वनान्यदापि सार्वभौमः क्षत्रि
यो स्तीति ब्रूयात्ततश्च राजसूयादिवोदना उपसंध्यादिदानी
मिव वनात्कालांतरेऽप्यवस्थितप्रायान्यणाभिमधमप्रतिजा
नीता । ततश्च व्यवस्थाविधायिशस्त्रमनर्थकं कृपातिस्माद्
मौक्तिकवशाच्चिरंतना देवादिभिः प्रत्यक्षं व्यवहरंतीति श्रि
यते । विचस्मरंति स्याध्यायादिष्टदेवतासं प्रयोग इत्यादि ।

६६ पाठ्यते ३

सं० गा० योगोपपत्तिमाद्यैश्चर्यजातिफलः स्पर्धमात्तो न शक्यते साहस्य प्र० त० य०
मात्रेण प्रत्यारब्धा तु। श्रुतिश्च योगमाहात्म्यं प्रख्यापयति व्यर्थं १ ३
व्यपते जे निळखे समुल्लेखे पंचात्मके योगगुणे प्रवृत्ते। न तस्य
रोगो न ज्ञानमप्युः प्राप्स्य योगाग्निमयं शरीरमिदं तृषीणा मपि
मंत्रब्राह्मणदर्शिनां सामर्थ्येनास्मदीयेन सामर्थ्येनोपमातुं यु
क्तं। तस्यासमूलमिति हासपुराणं। लोकप्रसिद्धिरपि न सति सं
भवे निराळंबनाध्यवसातुं युक्ता तस्मादुपपन्नो मंत्रादिभ्यो दे
वादीनां विग्रहवत्त्वाद्यवगमस्ततश्चार्थत्वादिसंभवादुपपन्नो
देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामाद्यकारः। काममुक्तिर्दर्शना १४ ६

तदाप्रवणम्

नपि एवमेवोपपद्यन्ते ॥ ॥ रुद्रास्तदनादरभवन्तां सूच्यते हि ॥
॥ यथा मनुष्याधिकारनियममपौद्यदेवादीनामपि विद्यास्वधिका
रउक्तस्तथैव द्विजात्यधिकारनियमापवादेन रुद्रस्याप्यधिकारः स्या
दित्येताभ्यां शंकां व्यावर्तयितुं इदमधिकरणमारभते । तत्र रुद्रस्या
प्यधिकारस्यादिति तावत्प्राप्तमर्थं च सामर्थ्यायोः संभवात्तस्याच्छेदो
यज्ञेन वक्तुं शक्तिवध्द्विद्यायामनवक्तुं शक्तिनिषेधाश्रवणाद्य
न्न कर्मस्य नधिकारकारणां रुद्रस्यानग्नित्वेन तद्विद्यास्वधिकार
स्यापवादको न ह्याहवनीयादिरहितेन विद्यावेदितुं न शक्यते । न
वति त्रिलिंगं रुद्राधिकारस्योपोद्धतकं संवर्गविद्यायां हि ज्ञानश्रुतिं

लिंगं

सू० भा०

नो जायतां शब्दशुं रत दशब्देन पराम्भशति॥ अह हारे त्वाशब्द तवे
वसहगोतिरस्त्विति। विदुरप्रभतयश्च शब्दो निप्रभवा विशिष्ट
विज्ञानसंपन्नाः स्मर्येते। तस्मादधिक्रियते भूद्रो विद्यास्त्वित्येवं
प्राप्ते ब्रह्मो न शब्दस्याधिकारो वेदाध्ययनाभावाद्धीतवेदो हि विदि
तवेदार्थो वेदार्थेऽधिक्रियते। न च शब्दस्य वेदाध्ययनमस्त्युपनयन
पूर्वकत्वाद्देहाध्ययनस्योपनयनस्य च वर्णत्रयविषयत्वाद्यत्वरित्वेन
तदस्मिन् सामर्थ्येऽधिकारकारणां भवति। सामर्थ्यमपि न कौकिर्कं के
वलमधिकारकारणां भवति। शास्त्रीयैर्ये शास्त्रीयस्य सामर्थ्यस्या
पेक्षितत्वात्। शास्त्रीयस्य सामर्थ्यस्याध्ययननिराकरणेन निराक

प्र० तृ० पृ०
१ ३

१४७

तत्त्वाद्यत्रेदंशद्रोयलेनवकुसइतितेन्यायपर्वकत्वादिद्यायाप्रप्य
नवकुसल्वंद्योतयति॥ न्यायस्यसाधारणत्वाद्यत्पुनःसंवर्गविद्या
यांशूद्रशब्दश्चवर्णलिंगंमन्यसेनतर्हिगंन्यायाभावात्॥ न्यायोक्ते
हिलिंगदर्शनिंद्योतकंसवति। नवाचन्यायोस्ति। कामंवायंशूद्रश
ब्दःसंवर्गविद्यायामेवैकस्यांशूद्रमधिकुर्यात्तद्विषयवत्त्वान्नसर्वसि
विद्यासु। अथवादस्यत्वादनैकविषयपंशूद्रमधिकर्तुंउत्सहते॥
शक्यतेवायंशूद्रशब्दोधिकतविषयेषो ज्ञायितुं। कथामितिउच्यते।
कंम्वरएनमेतन्मंतंसयुग्वानमि वरेकमस्येत्यस्याद्वंसवाक्यादाय
नोनादरंश्रुतवतो ज्ञानश्रुतेःपौत्रायणस्यशुगुत्पेदेताम्रधरेकः

सं० १०

ता ९

शूद्रशब्देनानेन सूचकां बभूवात्मनः परोक्षज्ञानरक्षापनायेति ग
म्यतो जातिशूद्रस्यानधिकारात्कथं पुनः शूद्रशब्देन शूद्रगुणभा
स्तु यत्तत्पुन्यते तदा देवता शुचमभिदुद्रावशुचावाभिदुद्रवे शूद्र
वारैकमभिदुद्रावेति शूद्रोऽवयवार्थसंज्ञावाक्यार्थस्य वा संज्ञा वा
रास्य यत्तवायमर्थोऽस्यामारव्याधिकायां क्षत्रियत्वगते श्वोत्त
स्वयैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ इति श्वन जाति शूद्रो जान श्रुति
र्यत्कीरणां प्रकरणा निरूपणेन क्षत्रियत्वमस्योत्तरत्रयैत्ररथे
नाभिप्रतारिणा क्षत्रियेण समभिवाहारा लिङ्गाद्गम्यते । उक्त
रत्रहि संवर्गविद्यावाक्यशेषे यैत्ररथिरभिप्रतारी क्षत्रियः सं

प्र० तृ० प

१ ३

२

१४८

कीर्त्यते। अथह सौन कं व का पेथ म सि प्र तारिणं व का क्षसेभि
परिधिष्य मा लो ब्रह्मचारी निमि क्षति। चैत्ररथित्वं वा सि प्र तारिणः
कापेय योगाद व गंत व्यं॥ कापेय योगो हि चैत्ररथस्या व गतः ए
तेन वै चित्ररथं कापेया अया जयन्ति। समानान् च यानां व प्रायेण
समानान् च या या जका भवन्ति। तस्या चैत्ररथि नमैकः क्षत्रपतिर
जायत इति च क्षत्रपतिर्या व गमात् क्षत्रियत्वं मस्या व गंत व्यं तेन
क्षत्रियेणा सि प्र तारिणा सह समानायां विद्यायां संकीर्तनं जान
श्रुतेरपि क्षत्रियत्वं सूयपति। समानानामेव हि प्रायेण सम सिद्धा
हारा भवन्ति क्षत्र प्रैषणा धै श्वर्य योगाच्च जान श्रुतेः क्षत्रियत्वा व
गतिः अतो न शूद्रस्याधिकारः॥ ॥ संस्कार परामशान्तिद भा वा

सं. भा.

वि. ला. पा. न्त्र ॥ ॥ इतश्च न शूद्रस्याधिकारो याद्विद्याप्रदेशे रूपनय
नादयः संस्काराः परामृश्यंते। तं होपनिन्ये अथाहि भगव इति होप
स साद ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेष माताः एष ह वै तस्मै वं वि
क्षपताति ते स मि त्या ता यो भगवं तेषि प्य ला दं उप स न्ना इति च। ता
रुहानुपनाये वे त्पि प्र द शि ते वोप न य न प्राप्ति र्भवति। शूद्र
स्य संस्कारा भावो सि ल्प्य ते शूद्रश्च लु र्थो व ल रि क जाति रित्ये क
जातित्ये स्मर णो न न शूद्रे पात कं किं वि न्न व संस्कार मर्हती त्या
दि शि श्य ॥ ॥ तद भाव नि ध रि णो व प्र व त्ते ॥ ॥ इतश्च न शूद्रस्या
धिकारो य त् स त्प व र्च ने न शूद्रा भावे नि ध रि ते जा बा लं गौ त मः

प्र. ते. प.
१ ३

जाति

१४८

द्वितीयः

उपनेतुं अनुशासितुं च प्रवक्ष्ये नैतत्तुल्यो विवक्तुमर्हति समि
धं सोम्याहरोपलानेन सत्या दगा इति श्रुतिर्लिङ्गात् ॥ ॥ **अवगा**
ध्ययनार्थं प्रतिषेधात् स्मृतेश्च ॥ ॥ इतश्च श्रुत्यधिकारो यदस्य न
स्मृतैः **अवगाध्ययनार्थं प्रतिषेधो** भवति वेदश्च वलप्रतिषेधो
वेदाध्ययनप्रतिषेधस्तदर्थं शानानुष्ठानयोश्च प्रतिषेधोऽस्मर्यते
अवगाध्ययनप्रतिषेधस्तत्तदथास्य वेदमुपशृण्वतः त्रपुत्रतुभ्यां श्रौ
त्रप्र **पूरणमिति** पचुवा एतच्छाननं यद्धूयस्तस्या कूडसमीपे
नाध्येतव्यमिति य अतएवाध्ययनप्रतिषेधो यस्याहि समीपे
नाध्येतव्यं भवति सकथमश्रुतमध्यायात् भवति यो द्यारणजिक
श्रुत्य

सं. भा.

छेदो धारतो शरीर भेद इति अतएव चार्थादर्थशानानुष्ठानयोः
प्रतिषेधो भवति न शूद्राय मतिं दद्यात् इति द्विजातीनामध्यपन
मिज्यादानमिति च। येषां पुनः पूर्वकृतसंस्कारवशात् विदुरध
र्मव्याधप्रभृतीनां शानोत्पत्तिस्तेषां न शक्यते फलप्राप्तिः प्रति
षेधे शानस्यैकांतिकफलत्वात्॥ **आ**वयेच्चतुरो वल्लिजितिवे
तिहासपुत्राणाधिगमे आतुर्वर्ण्यधिकारस्मरणादेदपूर्वक
स्तुनास्ति अधिकारः शूद्राणां मिति स्थितं॥ **॥** कं पनात् ॥
अवसितः प्रासंगिकोऽधिकारविचारः। प्रकृतामेवेदानावाक्या
र्थविचारणां वर्तयिष्यामः॥ **य**दिदं किं वज्रगत्सर्वं प्राण एतति १५०

प्र० तृ० पा
१ ३

१५०

निःसृतं। महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्धिदुरम्यता स्तेनवन्ती त्वे तत्
वाक्यमेतत्कं पनश्ति धात्वर्थानुगमाद्भुक्षितमस्मिंश्च वाक्ये स
र्वमिदं जगत्प्राणा अप्यस्यंदते महद्भयं किं विद्वपकारणं वज्रशब्दितं
द्यतं। तद्विज्ञानाच्चा मृत्यु प्राप्तिरिति श्रूयते। तत्र को सौ प्राणः किं च
तद्भयानकं वज्रमित्य प्रतिपत्तेर्विश्वे क्रियमाणे प्राप्तं ता वस्यसि
द्देः पंचवर्तिर्वायुः प्राण इति प्रसिद्धेरेव वा शनिर्वृत्तं स्याद्वायोश्चेदं
महात्म्यं संकात्यते। कथं। सर्वमिदं जगत्पंचवर्तौ वायो प्राणशब्द
ते प्रतिष्ठाये जति वायुनिमित्तमेव च महद्भयानकं वज्रमुद्यतं
वायो हि पञ्चभवेन विवर्तमाने विद्युस्ततपितु वृष्ट्यशनयो

सू० भा०

विवर्तते इत्याचक्षते। वायुविज्ञानादेववेदममृतत्वं। तथाहि श्रु
त्यंतरं वायुरेव **वायुः** समष्टिरपणुनर्मत्वं जयति य एवं वेद
तितस्माद्वायुरिह प्रतिपत्तव्य इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। **ब्रह्मे** वेदमिह प्र
तिपत्तव्यं। कुतः। पूर्वोक्तरा लोचनान्पूर्वोक्तरापोर्हि गन्धभागयोः
ब्रह्मेव निर्दिश्यमानमुपलभामहे इहैव कथमकस्मादंतराले
वायुं निर्दिश्यमानं प्रतिपद्येमहि। **पूर्व** ज्ञाता यत् तदेव शुक्लं तद्ब्रह्म
तदेवामृतमुच्यते। तस्मिन्लोकाः श्रिताः सर्वे तदुना त्वेति कश्चनेति
ब्रह्म निर्दिष्टं तदेवैहापि संनिधानाऽल्लगत्सर्वे प्राणा एजताति
रलोकाश्च यत्प्रत्यभिज्ञानान्निर्दिष्टमिति गम्यते। प्राणाशब्दो

प्र० तृ० पा
१ ३

१५१

अथ परमात्मन्येव प्रयुक्तः प्राणास्प प्राणमिति दर्शनादेर्ज्ञातित्वं
त्वमपीदं परमात्मन एवोपपद्यते न वायुमात्रस्य तथा बोद्धं। न प्रा
णो न नावानेन मर्त्यो जीवति कश्चन। इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्ने
तावुपाश्रिताविति उत्तरत्रापि भवाद्स्याग्निस्तपति भवात्तपति
सूर्यः। भवादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पंचम इति ब्रह्मेव निर्दे
क्ष्यते न वायुः। स वायुकस्य जगतो भवहेतुत्वाभिधानात्तदेवेह पि
सन्निधानात्सहस्रयं वज्रमुद्यतमिति वक्ष्यहेतुप्रत्यक्षज्ञाना
न्निर्दिष्टमिति गम्यते। वज्रशब्दोपपन्नं भवहेतुत्वं सामान्यारप्र
युक्तो यथा हि वज्रमुद्यतं ममैव शिरसि निपतेद्यद्यहमस्मि शास

सूत्रां

६

न न कुर्वापि त्वनेन सयेन जनो नियमेन रा जादि रा सने प्रवर्त
ते एव पिदमानि वा पुस्त्यादिकं जगदस्मादेव ब्रह्म एो विभ्य
नियमेन सज्ज व्यापारे प्रवर्तत इति भयानकं व ज्ञो पमितं ब्रह्म।
तथा च ब्रह्म विषयं श्रुत्यंतरं। भाषास्माद्वातः पवते भाषो देति सूर्यः
भाषास्मादग्निश्चेंद्रश्च मत्पुर्धा वति पंचम इति अम तत्फल भ्रा
वणा दवि ब्रह्मे वेदमिति गम्यते। ब्रह्मज्ञानादम तत्त्व प्राप्तिसुमेव वि
दित्वाति भत्पुमेति नान्यः पंथा विद्यते यनायेति मंत्रवर्णा च तु वापु
विज्ञाना एके पिदम तत्त्वमभिहितं तदा पेक्षिकं। तत्रैव प्रकरणांतर
कारणेन परमात्मानमभिधाया तोन्य दार्त्तमिति वाद्या देरात्तत्वा

प्र० तृष्ठा
१ ३

१५२

सिधानां त्रयकरणादप्यत्र परमात्मनि श्रव्योऽन्यत्र धर्मादिन्यात्रा
धर्मादिन्यात्रास्माकता कता द्वा अन्यत्र भूता येन व्याख्ययत्यर्थ
सितद्वदेति परमात्मनः पृष्ठत्वादौ ॥ ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ॥ एष संज्ञ
सादोस्माच्छरीरा समुत्थाय परं ज्योतिरूपसंपद्यस्येन रूपेणाभि
निष्पद्यते इति श्रुते तत्र संशय्यते किं ज्योतिः शब्दं च द्रुविष
यतमोपहं तेजः किं वा परं ब्रह्मेति किं तावत्प्राप्तं प्राप्तिश्च मेव तेजो
ज्योतिः शब्दमिति कृतस्तत्र ज्योतिः शब्दस्य नूतना ज्योतिश्चर
णाभिधानादित्यत्र हि करणात् ज्योतिः शब्दः स्वार्थपरित्यज्यत्र
प्राप्तिवर्तते ॥ न वेह तद्वत्किं विस्वार्थपरित्यागे कारणां दृश्यते ॥

सं. गा.

तथा च नाडीखंडे। अथ यत्रैतदस्माच्छराशुक्रामत्यथै तैरेवर
श्रिमिक्तधर्माक्रमते इति मुमुक्षोरादित्य प्राप्तिरभिहिता तस्मात्प्र
सिद्धमेव ते ज्योतिः शब्दमिदमेवं प्राप्ते ज्ञेयः। परमेव ब्रह्म ज्यो
तिः शब्दे कस्माददर्शनात्तस्य ह ह प्रकरणे वक्तव्यत्वेनानुवृत्तिर्द
श्यते। य आत्मा अपहृतपाप्मा इत्यपहृतपाप्मत्वादिगुणकस्या
त्मनः प्रकरणादावन्वेष्टव्यत्वेन विनिर्दिष्टा सितव्यत्वेन च प्रतिज्ञाना
देतत्त्वेव ते भूयो नु व्याख्यास्यामीति चानुसंधानादशशरं वा वसंतं
न प्रिया प्रिये स्पृशत इति चाशरीरतायै ज्योतिः संपत्तेरस्यास्ति
धाना ब्रह्मभावाच्चो न्यत्राशरीरतानुपपत्तेः। परं ज्योतिः सत्त

प्र. त. पा.
१३

१५३

मः पुरुष इति विशेषण घत्तुं मुमुक्षोरादित्य प्राप्तिरिति
तेति नास्तीत्यंति को मोक्षो गत्युक्तांति संबंधान्नात्यंतिके
मोक्षो गत्युक्तांतीति वक्ष्यामः ॥ ॥ आकाशोऽन्तरादि व्य
पदेशात् ॥ ॥ आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्विहितातेयदंतरा
तद्ब्रह्म तदमृतं स आमेति श्रूयते । तर्हि आकाशशब्दं परं ब्रह्म किं
वा प्रसिद्धमेव भूताकाशमिति निचारे भूतपरिग्रहो युक्तः । आका
शशब्दस्य तस्मिन् नूतना नामरूपनिर्वहणस्य चावकाशदानदा
रेणा तस्मिन् नो जयितुं शक्यत्वात् । स पूत्यादेश्वस्य च स्य ब्रह्म
लिंगस्याश्रयणादित्येवं प्राप्त इदमुच्यते । परमेव ब्रह्मेहाका

संभा
स

शशब्दं सवितुमर्हति कस्याह अर्थंतरत्वादि व्यपदेशात्ते यदंतरात प्र० त० पा
इति हि नामरूपाभ्यां अर्थंतरभूतमाकाशं व्यपदिशति न च ब्रह्म १ ३
लो न्यन्तामरूपाभ्यां अर्थंतरसंभवति। सर्वस्य वि कारजा तस्य न
मरूपाभ्यामेव व्याकृतत्वात् नामरूपयोरपि निर्वहणा निरंकुशं न
ब्रह्म लो न्यत्र संभवति। अनेन जी वे ~~स्य~~ नात्यनानुप्रविश्य ना
मरूपे व्याकरवाणीति ब्रह्मकर्तृत्वे अवगात्राननुजी वे स्या
विप्रत्यक्षं नामरूपविषयं निर्वोदत्वं यस्मिन् बाटम स्य भेदस्ति चेह
वि वक्षिते नामरूप निर्वहणाभिधानादेव वस्त्रवृत्तादि ब्रह्मणि
गममिहितं भवति। तद्ब्रह्म तदन्तं स आत्मेति च ब्रह्मवादस्य १५४

लिंगानि। आकाशस्तल्लिङ्गादित्यस्येवाप्यं प्रपंचः॥ ॥ सुषुप्त्युक्ता
 त्योर्देना॥ ॥ व्यपदेशादित्येव तत्ते। बहदा राण्य केन छे प्रपा
 ठके॥ कतम आत्मेतियो यं विज्ञानमपः प्राणोच्छ्रुह द्यंतज्योतिः पुरु
 ष इत्युपक्रम्य भूषणनात्मविषयः प्रपंचः कत। स्तर्किं संसारिस्वप्न
 मात्राचारव्यानपरं वाक्यमुता संसारिस्वप्नप्रतिपादनपरमि
 तिविषयः किं तावत्ता संसारिस्वरूपमात्रेविषयमेवेति कुतः
 पक्रमोपसंहाराभ्यां उपक्रमे यो यं विज्ञानमपः प्राणोच्छ्रितिश
 रीरल्लिङ्गादुपसंहारे च स एव महानात्मा यो यं विज्ञानमपः
 प्राणोच्छ्रित्येतदपरित्यागान्मध्येपि बुद्धांताद्यवस्थोपन्यासेन तस्ये

सं० गा०

वप्रपंचनादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः॥ परमेश्वरोपदेशपरमेवेदं वा जयं न
शारीरमात्राचारव्यानपरं कस्यात्सुषुप्तावुक्तां तोव शारीराद्देहेन
परमेश्वरस्य व्यपदेशात्॥ सुषुप्तौ तावदप्यं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना संप
रिच्यको न बाह्यं किंच न वेद नांतरमिति॥ शारीराद्देहेन परमेश्वर
व्यपदिशति॥ तत्र पुनः शारीरस्यावतस्य वेदि त्वया द्वा भद्याभ्यंत
रवेदन प्रसंगे सति तत्प्रतिषेधस्य न वा न्ना प्राज्ञः परमेश्वरः सर्व
ज्ञ एव कश्चा या प्रज्ञा नित्यमधि योगात्तथोक्तां तावपि अपंशरी
रः आत्मा प्राज्ञेनात्मना चैव रूढ उल्लसर्जनाति जीवाद्देहेन परमे
श्वरं व्यपदिशति॥ तत्रापि शारीरं जीवः स्याच्छरीरस्याभित्यात्॥

प्र० तृ० पा०
१ ३

१५५

प्रा इत्युक्त एव परमेश्वरः । तस्मात्सुषुप्तौ त्वोर्देन व्यपदेशात्
परमेश्वर एवात्र विवक्षितः इति गम्यते । यदुक्तमादिमध्यावसा
नेषु शाश्वतलिङ्गात् तत्परत्वमस्य वाक्यस्ये तत्र ब्रूमः । उपक्रमे तावद्यो
यं विज्ञानमयः प्राणोद्विगतिनसंसारिस्वरूपं विवक्षति किंतु नूतन
संसारिस्वरूपं परेण ब्रह्मणा स्पष्टैकतां विवक्षति । यतो ध्यायती
व लेलापती वेत्येवमाद्योत्तरग्रन्थप्रवृत्तिः संसारिधर्ममिराकर
णपरा लक्ष्यते । तद्योपसंहारे च यथोपक्रमे नोपसंहारिता
सया एव महानज आत्मा योयं विज्ञानमयः प्राणोद्विगति योयं वि
ज्ञानमयः प्राणेषु संसारी लक्ष्यते । स एव महानज आत्मा परमे

सं० भा०

अथ वा स्थापिः प्रतिपादित इत्यर्थः ॥ यस्तु मध्ये बुद्धांताद्यव
स्थोपन्यासासंसारिस्वरूपविबक्षां मन्त्रोत्पत्तिप्रामाण्यमपि दिशं प्र
स्थापितः प्रतीची प्रतिष्ठेत। यतो न बुद्धांताद्यवस्थोपन्यासेनाव
स्थावत्यं संसारित्वं वा विवक्षितं किं तर्ह्यवस्था रहितत्वं संसारि
त्वं वा। कथमेतदवगम्यते। यदतद्रुद्धं विमोक्षायेव ब्रूहि तपदे
पदे पृच्छति। यद्वा न न्यागतस्तोनत्तव ससंगो ह्ययं पुरुष इति पदे
पदे प्रतिवक्ति। अत्र न्यागतं पुण्येनानन्यगतं पापेन तीर्णं हितं प्रा
सर्वां धोकां हृदयस्पन्दवतीति च ॥ तस्मादसंसारिस्वरूपप्रतिपा
दनपरमेवैतद्वाक्यमित्यवगंतव्यं ॥ ॥ यत्पादिशब्दस्यः ॥ ॥ १५६

प्र० तु० ५१
१ ३

१२४
५